

Kroniki uniwersytetu we współczesnej literaturze słowackiej: powieść Pavola Rankova *Legenda o języku*

<https://doi.org/10.34739/clit.2024.18.13>

University chronicle in contemporary Slovak literature:
Pavol Rankov's novel *The Legend of the Tongue*

Abstract: The article aims at reading Pavol Rankov's novel *Legenda o jazyku* (*The Legend of the Tongue*) as the campus novel. Set primarily in the times of Normalization in Czechoslovakia (1969-1989), the novel focuses on the university as the means of political control and interpellation of the dominant ideology after the Soviet invasion. Rankov's presentation of the tyrannical and anti-religious nature of the Communist regime the author interprets in relation to the university as an institution of higher education that aimed to prepare the next generations of obedient Czechoslovak citizens. The author concludes that by situating the narrative on a university campus, Rankov presents a unique example of campus fiction that grapples with one of the most challenging themes in contemporary Slovak fiction: the Slovak collective memory of the recent past.

Keywords: the campus novel, the image of the university, tyranny, normalization, Slovak literature, history, cultural memory

Wprowadzenie

Proza uniwersytecka jest jednym z nowych zjawisk w literaturze słowackiej po 1989 roku. Literaturoznawstwo do tej pory nie dokonało jego kompleksowego badania. Zdaniem Marka Mitki nie znajdziemy w niej wielu przykładów powieści uniwersyteckiej¹. Dodatkowo do niedawna gatunek ten uważano za przynależący do pisarstwa anglojęzycznego²,

¹ M. Mitka, *Naratívne a literárnoteoretické korelácie diskurzivity v románach S. Rakúsa: hľadanie autora (nielen v časoch socializmu)*, in: *Codex Historico-Critica. Noetické východiská v kontexte interdisciplinárnych prístupov k histórii, literatúre, jazyku a umeniam*, L. Šteflová, P. Karpinský (eds), Prešov 2018, p. 124.

² *SRGL – Słownik rodzajów i gatunków literackich*, G. Gazda, S. Tynecka-Makowska (red.), Kraków 2006, s. 102-104.

nie – słowiańskiego. Niemniej jednak współczesna literatura słowacka proponuje czytelnikowi dosyć szeroki wybór prozy uniwersyteckiej.

Analizując literaturę doby transformacji, Tibor Žilka przytacza „teksty ze środowiska uniwersyteckiego” w kontekście interpretacji „autentycznego uczucia, ewentualnie przeżyć (*feel*)” jako cechy słowackiej prozy postmodernistycznej³. Szczególnie dotyczy to tej grupy autorów, którzy naruszają konwencję i tabu, ironizują i parodiują wszystko, „co prezentuje się poważnie, autorytatywnie”⁴. Jedną z instytucji, w której to się działo, był uniwersytet po 1989 roku, odbierany przez autorów prozy uniwersyteckiej jako „pozostałość czasów totalitarnych”⁵. Według Žilky taki kontekst ma powieść *Univerzita* (1996, *Uniwersytet*) Emany Erdely’ego i Marka Vadasa, jak również po części *Cvičná pitva* (1997, *Ćwiczenia z sekcji zwłok*) Petera Mácsovsky’ego, *Slovenský Casanova* (1991, *Słowacki Casanova*) Pavla Vilikovskiego oraz *Katedra paupológie* (2001, *Katedra poapologii*) Olivera Bakoša. Wśród powieści akademickich literaturoznawca wymienia także *Nenapísaný román* (2004, *Nienapisana powieść*) Stanislava Rakúsa, wyróżnioną w 2004 roku prestiżową nagrodą im. Dominika Tatarki. Odnosząc się do tej powieści, Zoltán Rédey stwierdza, że właśnie Rakúsowi należy się hołd za stworzenie w literaturze słowackiej swoistego rodzaju prozy uniwersyteckiej⁶. Natomiast Marek Mitka, już po publikacji powieści Rakúsa *Excentrická univerzita* (2008, *Uniwersytet ekscentryczny*), porównuje Rakúsa do Lodge’a⁷, tym samym czyniąc go prekursorem tego gatunku w literaturze słowackiej. Dziś do listy słowackiej prozy uniwersyteckiej można dodać następujące utwory: *Polarný motyl. Priestor 3x4* (1997, *Motyl polarny. Przestrzeń 3x4*) Vacláva Pankovčína, *Letný sneh* (2014, *Przelotny śnieg*) Pavla Vilikovskiego, *Testament vedca* (2015, *Testament naukowca*) Jozefa Hvoreckiego, *Erasmus. Láska na dobu určitú* (2016, *Erasmus. Miłość na czas określony*) Lenky Timeovej, *Áno, pán profesor!* (2018, *Tak, Panie Profesorze!*) Dany Dušekovej, *Tajomstvá mladého Bajzu* (2023, *Sekrety*

³ T. Žilka, *Poetyka słowackiej prozy w okresie transformacji*, in: *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 1, *Transformacja*, H. Janaszek-Ivančiková (red.), Warszawa 2005, s. 92.

⁴ *Ibidem*, s. 96.

⁵ *Ibidem*, s. 99.

⁶ Z. Rédey, *Metafikcja „nenapísanosti” (Stanislav Rakús: Nenapísaný román)*, in: *Súčasná slovenská poézia v kontexte civilizačno-kultúrnych premien: priemet aktuálnych civilizačno-kultúrnych procesov do súčasnej slovenskej poézie*, Nitra 2005, p. 50.

⁷ M. Mitka, *op. cit.*, p. 124.

młodego Bajzy) Evy Malitii Fraňovej, a także po części *Povedz slovo čisté* (2017, *Powiedz słowo czyste*) Antona Baláža oraz powieść Pavola Rankova *Legenda o jazyku* (2018, *Legenda o języku*). Lista ta wskazuje na stały rozwój gatunku w literaturze słowackiej w pierwszych dziesięcioleciach XXI wieku.

Wstępna analiza wymienionych utworów pozwala stwierdzić, że od trzydziestu pięciu lat, licząc od 1989 roku, powieść uniwersytecka na Słowacji istnieje zarówno w postaci maksymalnie zbliżonej do angloamerykańskiej *campus novel*, jak i ewoluuje – łącząc w sobie cechy kryminału, *Bildungsroman*, powieści społeczno-obyczajowej oraz historycznej. Ta ostatnia wydaje się wyjątkowo produktywna, zwłaszcza w odniesieniu do czasów komunizmu w Czechosłowacji, a przede wszystkim – okresu normalizacji (1969-1989), który wbrew swojej nazwie cechował się tyranią i totalitaryzmem. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje powieść Pavola Rankova *Legenda o jazyku*, tak pod kątem samego gatunku, jak i sposobu, w jaki autor konstruuje pamięć instytucji, a przez nią – pamięć kulturową współczesnych Słowaków. Opublikowana w 2018 powieść powraca do okresu normalizacji, który nastąpił w Czechosłowacji po 1968 roku. Ponad pięćdziesiąt lat od wspomnianych wydarzeń można stwierdzić, że powieść Rankova spełnia podwójną funkcję – z jednej strony legitymizacji historii⁸, a z drugiej – pogodzenia się z traumą kolonializmu⁹, bowiem pamięć (czy niezapomnienie) oraz jej artykułowanie (czy wręcz niemożliwość artykułowania) jest tu kwestią kluczową.

Legenda o języku jako powieść uniwersytecka

We współczesnym literaturoznawstwie istnieje kilka terminów na określenie gatunku, jakim jest powieść uniwersytecka. W literaturoznawstwie amerykańskim wyróżnia się: *campus novel*, zorientowaną na życie studentów, przeważnie w kampusie; *academic novel* – o życiu profesora, często poza uniwersytetem¹⁰; oraz *varsity novel* albo *college novel*, sku-

⁸ V. Barborík, *Memory and History: A Comparison of the Past in Slovak Prose of the Post-2000 Period*, „Porównania” 2020, nr 2(27), s. 88.

⁹ D. Pucherová, *Trauma and Memory of Soviet Occupation in Slovak (Post-)Communist Literature*, in: *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures*, D. Pucherová, R. Gáfrík (eds.), Brill 2015, pp. 139-159.

¹⁰ J.J. Williams, *The Rise of the Academic Novel*, „American Literary History” 2012, Vol. 24.3, p. 561.

pioną na życiu studentów, profesorów oraz administracji, z akcją rozgrywaną się w ścianach uczelni¹¹. W literaturoznawstwie angielskim używa się raczej terminów *university novel* albo *campus novel*, nadając im nieco inne znaczenie. Podkreśla się, że tematem powieści uniwersyteckiej – jako odmiany powieści środowiskowej – jest „życie na uniwersytecie”¹² oraz że gatunek ten uformował się po drugiej wojnie światowej niemalże jednocześnie w Wielkiej Brytanii oraz Stanach Zjednoczonych, wskutek gwałtownego wzrostu wykształcenia wyższego.

Zabierając się za analizę słowackiej powieści uniwersyteckiej, warto przytoczyć określenie zaproponowane przez Davida Lodge’a – ponieważ będzie ono służyć za punkt wyjścia i pewien klucz do określenia specyfiki powieści Rankova. W pracy *Nabokov and the Campus Novel* Lodge stwierdza, iż termin „campus novel” określa dzieło literackie, którego akcja rozgrywa się głównie w szkole wyższej lub na uniwersytecie, oraz które dotyczy głównie życia profesorów uniwersyteckich i młodszych nauczycieli akademickich, a w mniejszym stopniu – ich studentów¹³. Ci ostatni postrzegani są przez kadrę akademicką jako „obiekty, a nie podmioty, z których punktu widzenia opowiadana jest historia”¹⁴. Zdaniem Lodge’a wcześniejsze powieści na temat życia studenckiego oraz odnoszące się do „rozwoju emocjonalnego i psychicznego młodego człowieka od młodości do dojrzałości” znane są pod terminem *Bildungsroman*. W „powieści uniwersyteckiej, która pojawiła się w drugiej połowie dwudziestego wieku, nacisk położony jest na nauczycieli”¹⁵, na ich życie zawodowe i prywatne. Jednocześnie Jeffrey J. Williams dostrzega cechy *Bildungsroman* w powieści skupionej na życiu studenckim, która opowiada o przygodach i zajęciach w kampusie i poza nim, jak również przygotowaniach do egzaminów końcowych, uprawianiu sportu, zabawach oraz imprezach organizowanych przez bractwa uczelniane – czyli tym wszystkim, co dzisiaj kojarzy się z *college-life film*¹⁶ (film opisujący życie studenckie w kampusie uniwersyteckim). Nie mniej ważne są

¹¹ *The American College Novel: An Annotated Bibliography*, 2nd ed., J.E. Kramer (ed.), Lanham-Maryland 2004.

¹² *SRGL...*, *op. cit.*, s. 102.

¹³ D. Lodge, *Nabokov and the Campus Novel*, „Cycnos” 2006, Vol. 24.1, <https://epi-revel.univ-cotedazur.fr/publication/item/597> [data dostępu: 28.12.2023]. Tu i dalej wszystkie tłumaczenia z angielskiego, czeskiego oraz słowackiego są moje – O.B.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ J.J. Williams, *op. cit.*, p. 562.

tematy miłości romantycznej oraz przyjaźni z czasów studiów (*college friendships*)¹⁷.

Podobnie jak w dziewiętnastowiecznym *campus novel*, w *Legendzie o języku* Rankova prezentowane jest życie studenckie. Protagonistami powieści są studenci pierwszego roku: Tomaš, Martin, Taňa i Klara, którzy właśnie zaczęli studiować historię na Uniwersytecie Karola w Pradze. Akcja zaczyna się we wrześniu, z początkiem roku akademickiego, i trwa przez trzy miesiące – co nie odpowiada ani klasycznemu *Bildungsroman*, ani klasycznej powieści uniwersyteckiej, w której czas fabularny trwa najczęściej rok akademicki i charakteryzuje się cyklicznością: jesień – zima – wiosna¹⁸. W powieści Rankova rok akademicki zostaje okrojony tylko do jednej pory roku – jesieni, co w różny sposób odbija się na charakterach bohaterów: dla Tani, jednej z bohaterek-studentek, w pewnym sensie „jesień nadziei” nie przestaje trwać, dla Klary i Martina mija prawie niezauważalnie, a dla Tomaša – staje się całym życiem, od okresu dojrzewania do samego jego końca. Życie studenckie przedstawione w powieści składa się z wyżej wymienionych elementów, typowych dla gatunku, jakim jest powieść uniwersytecka: jest w nim motyw zajęć i przyjaźni, a cała jego reszta wypełniona jest wydarzeniami osadzonymi w danym miejscu i czasie. Co zbliża powieść Rankova do powieści edukacyjnej (czyli *Bildungsroman*), to pokazanie w dość wąskich ramach czasowych charakteru młodych ludzi, pozostających w świadomej opozycji do środowiska uniwersyteckiego.

Fabula powieści Rankova składa się z trzech wątków, ale cechy powieści uniwersyteckiej można odnaleźć tylko w jednym z nich. Pierwszy – rozgrywa się w XXI wieku, we współczesności. Nazwałabym go „okresem amnezji”. Skupia się on na obrazie narratora, który jako jeden z licznych członków rodziny pomaga zajmować się staruszką, a przy tym – próbuje poznać historię jej życia. Drugi (wiodący) przedstawia czasy tzw. normalizacji i dotyczy życia na Uniwersytecie Karola w Pradze. Zaś trzeci – włożony w drugi – toczy się wokół świętego Jana Nepomucena, średniowiecznego księdza i obrońcy autonomii Kościoła katolickiego, a współcześnie: patrona Pragi, oraz sposobu postrzegania go w różnych okresach w historii. W ten sposób powieść uniwersytecka łączy się z po-

¹⁷ T.M. Foster, *Campus Novels and the Nation of Peers*, “American Literary History” 2014, Vol. 26.3, pp. 462-483.

¹⁸ E. Showalter, *Faculty Towers: The Academic Novel and Its Discontents*, Oxford 2005, s. 9-11.

wieścią społeczno-historyczną. O ile w pewnym momencie wiodący (uniwersytecki) wątek występuje jako konstrukt historyczny, stworzony przez narratora z wątku pierwszego, o tyle główny temat utworu można określić jako kwestię pisania historii w czasach, kiedy wielkie narracje nie istnieją, a pamięć kulturowa zanika¹⁹.

Akcja wątku uniwersyteckiego rozgrywa się w 1972 roku. Jest to czas znany w historii jako doba normalizacji, która nastąpiła po inwazji wojsk państw Układu Warszawskiego na Czechosłowację w sierpniu 1968 roku. Jak zaznacza Tibor Žilka, „samo pojęcie normalizacji jest terminem politycznym: w istocie chodziło o rewitalizację wiodącej roli Komunistycznej Partii Czechosłowacji, a faktycznie powrót do metod z lat 50., do stalinizmu”²⁰. Powrót ten miał nieco łagodniejszy charakter, co też poskutkowało nazwą „miękkiego totalitaryzmu”. Chociaż procesy polityczne kończące się wyrokami śmierci nie odbywały się na szeroką skalę, to prześladowania, czy tzw. czystki, były powszechne i dotyczyły wszystkich sfer życia społecznego. Szczególną uwagę skupiano też na prześladowaniu Kościoła oraz pomniejszaniu roli religii w życiu społecznym państwa. Obraz tych zmian społecznych można odnaleźć w powieści *Legenda o języku* Rankova.

Historyczne osadzenie wątku uniwersyteckiego powieści Rankova oraz podejmowana w niej problematyka w znacznej mierze wyznaczają cechy głównych bohaterów utworu. Są to studenci pochodzący z rodzin inżynierów, nauczycieli, muzyków, czyli: inteligencji albo – mówiąc językiem tego okresu – „wrogów klasowych”. Główny bohater powieści Tomáš Dobrotka, z pochodzenia Słowak, na koniec pierwszego dnia na uniwersytecie podsumowuje swoich kolegów w następujący sposób: „zakolegowałem się z jednym zawziętym wrogiem klasowym z Pragi, jednym wrogiem klasowym płci żeńskiej pochodzenia słowackiego, i drugim ze Śląska, ta wygląda na kontrrewolucjonistkę, obciążoną religijnie katoliczkę”²¹. Czwórka studentów reprezentuje też powszechny w skali kraju

¹⁹ Ogólna charakterystyka omawianej powieści w świetle typologii Ansgara Nunninga oraz poetyki postmodernistycznej powieści historycznej może być przedmiotem odrębnego badania i ze względu na ograniczenia podyktowane objętością tego artykułu nie zostanie w nim omówiona. Więcej informacji na temat możliwych strategii przedstawiania historii przez Rankova zob.: V. Žemberová, *História a skúsenosť, pamäť a poznanie*, „Opera Slavica“ 2022, XXXII, 3, s. 33-40.

²⁰ T. Žilka, *Postkolonializm pod postacią postmodernizmu w literaturze słowackiej*, „Porównania” 2009, nr VI/6, s. 123.

²¹ P. Rankov, *Legenda o języku*, Wrocław 2020, s. 53.

stosunek do nowej fali totalitaryzmu po 1968 roku. Symbolizują oni pewne zmiany społeczne, jak na przykład przeprowadzanie się do innej części kraju w celu uniknięcia prześladowań politycznych. Jednocześnie pokazana jedność pomysłów tych młodych ludzi ilustruje w pewnym sensie tożsamość czechosłowacką, która do dziś jest tematem życia społecznego Słowacji i Czech.

W literaturze czechosłowackiej od lat 50. XX wieku inteligencja przedstawiana była jako najbardziej niebezpieczna klasa społeczna, bowiem „dla bohatera intelektualisty typowa była refleksja, dotycząca nie tylko współczesnego stanu świata, ale też jego kontekstu, poszukiwania założeń i przyczyn przełomowych historycznych wydarzeń”²²; inteligencja to też klasa niepewna, niestabilna, niezdecydowana, „o którą tradycyjnie trzeba było prowadzić «walkę ideową»”²³. Jednocześnie w słowackiej i czeskiej literaturze z lat 50. XX wieku inteligencja przedstawiana była jako klasa marginalizowana²⁴. Jednak na przykładzie jej stopniowej intelektualnej przemiany możliwe było ukazanie zmian w społeczeństwie oraz skomplikowanego procesu kształtowania się nowego „socjalistycznego” człowieka²⁵. Natomiast lata 60. w literaturze pozostawiły obraz inteligenta-szkodnika, inicjatora ogólnospołecznego kryzysu. Celem powieści z tamtego okresu było dyskredytowanie owego bohatera, a akcja często rozgrywała się w sferze kultury i sztuki, w której wcieleniem wroga stawali się wykształceni w naukach humanistycznych intelektualiści, bezlitośnie manipulujący opiniami zwykłych ludzi, tym samym wywołujący w nich niepokój i wprowadzający nadmiernie krytyczne postrzeganie świata. W oficjalnej prozie okresu normalizacji znaleźć można próby przedstawiania studenckiego radykalizmu jako etapu dojrzewania bohatera, wskutek czego odnajduje się on po ideologicznie poprawnej stronie, „często za radą starszego robotnika”²⁶. W tym kontekście powieść Rankova nawiązuje do typów bohaterów oraz modeli narracji istniejących w historii literatury czechosłowackiej, ale proponuje odwrotną interpretację bohatera-studenta, zgodną ze współczesną autorowi wizją historii

²² A. Fialová, *Poučení z krizového vývoje. Poválečná česká společnost v reflexi normalizační prózy*, Praha 2014, s. 166.

²³ *Ibidem*.

²⁴ K. Krnová, *Stanislav Rakús v kontexte prózy 70. rokov*, in: K. Krnová et al., *Človek z okraja uprostred literatúry. Podoby outsiderstva v slovenskej próze*, Banská Bystrica 2007, pp. 118-183.

²⁵ A. Fialová, *op. cit.*, s. 168.

²⁶ *Ibidem*, s. 173.

oraz jego systemem wartości²⁷. Zdaniem słowackich literaturoznawców takie podejście do przeszłości może być „odpowiedzią na pewien problem społeczny: na zapotrzebowanie na powieść, która byłaby refleksją nad przeszłością tego społeczeństwa”²⁸ – refleksją bardziej poważną aniżeli dotychczas miało to miejsce. Wydaje się, że wynika ono z potrzeby kultywowania czechosłowackiej pamięci kulturowej²⁹.

Władza, Kościół, Uniwersytet

Vladimír Barborík twierdzi, że powieść Rankova jest oparta na podobieństwie relacji między władzą a kościołem w średniowieczu i w okresie normalizacji, chociaż fabuła książki została w tym celu zbyt dalece skomplikowana³⁰. Warto podkreślić, że wspomniany paralelizm dotyczy nie tylko władzy politycznej oraz kościelnej, ale również uniwersytetu – instytucji będącej od wieków głównym nośnikiem moralnych wartości społeczeństwa europejskiego, bez której radziecka „mentalna kolonizacja”³¹ w tamtych czasach nie mogłaby się odbyć. Analogicznie do Althussera, Foucault stwierdza, że władza nie jest skoncentrowana czy hegemoniczna, ale sprawowana poprzez siatkę organizacji oraz instytucji³².

Akcja uniwersyteckiego wątku w powieści *Legenda o języku* rozgrywa się na Wydziale Filozoficznym na przestrzeni niespełna trzech miesięcy pomiędzy październikiem a grudniem 1972 roku. W tym czasie czworo studentów pierwszego roku – Tomáš, Martin, Taňa i Klara – stawia pierwsze kroki na drodze do pracy w zawodzie historyka. Zadaniem

²⁷ V. Barborík, *op. cit.*, s. 88.

²⁸ *Hľadanie súčasnosti. Slovenská literatúra začiatku 21. Storočia*, R. Passia, I. Taranenková (eds.), Bratislava 2014, s. 104-105.

²⁹ Połączenie w powieściach uniwersyteckich tematyki historii instytucji z tematem pamięci kulturowej pojawia się również w innych literaturach słowiańskich, które historycznie znajdowały się politycznym wpływem Rosji/ Związku Radzieckiego. Zob. więcej: O. Blashkiv, *Intellectuals in the Face of Historical Turmoil: “The Revenge of the Printer” as Academic Fiction*, “Naukovi zapysky Charkivskogo nacionalnogo pedagogičnogo universytetu im. G.S. Skovorody, “Literaturoznavstvo” 2019, No. 3, pp. 3-15; O. Blashkiv, *Academic Nostalgia in Mystery Novels Celebrating Old Polish Universities*, “East-West Cultural Passage” 2022, Vol. 22, No. 1, pp. 73-99; O. Blaškiv, *Istoričeskije perepetii čerez prizmu ukraińskogo akademičeskogo romana*, “Conversatoria Litteraria” 2018 (12), pp. 135-149; O. Blaškiv, *Ruskij profesor ako marker kulturnej pamäti v českej a slovenskej univerzitetnej próze začiatku 21. storočia*, in: *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí III (jazyk – literatura – kultura – politika – filozofie)*, I. Pospíšil (ed.), Brno 2022, pp. 23-34.

³⁰ V. Barborík, *op. cit.*, s. 89.

³¹ D. Pucherová, *op. cit.*, p. 140.

³² M. Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, C. Gordon (ed.), Hertfordshire 1980, p. 98.

dla studentów z przedmiotu „Historia Czechosłowacji I” jest przeprowadzenie badań nad Janem Nepomucenem, patronem Pragi, w świetle współczesnej im ideologii marksistowskiej. Równolegle w Muzeum Narodowym w Pradze „międzynarodowy zespół badawczy” przeprowadza badanie relikwii świętego, które ma wyjaśnić prawdziwość jego legendy. Wyraźnie zarysowane napięcie wokół owych historiograficznych badań, mających znamiona wątku detektywistycznego, staje się głównym motorem akcji.

Według jednej z wersji legendy, akcentowanej w powieści Rankova, Jan Nepomucen (1345-1393) – znany też jako Jan z Pomuk – był spowiednikiem królowej Zofii, który odmówił wyjawienia tajemnicy jej spowiedzi Królowi Wacławowi IV. Został za to osadzony w więzieniu, był bezlitośnie torturowany, a na koniec – utopiono go w Wełtawie. Gdy wieki później otworzono jego grób, odkryto, że jedyną częścią ciała, która nie uległa rozkładowi, był język. Fakt ten stał się przyczynkiem do beatyfikacji sługi Bożego. W historii Kościoła Jan Nepomucen jest męczennikiem za wiarę [kanonizowany w 1729 r. – przyp. red.]. Biografowie opisujący życie świętego twierdzą, że po ukończeniu studiów w Padwie – ze stopniem doktora prawa kościelnego – Jan z Pomuk został kanonikiem przy kościele św. Piotra i Pawła w Wyszehradzie oraz zastępcą arcybiskupa Jana z Janenstein. Pod jego nieobecność popadł w konflikt z królem z powodu nowo wybranego benedyktyńskiego opata w Kladrubach (zawierzył go wbrew planom władcy). Wacław IV nakazał uwięzić trzech kapłanów – spośród nich w wyniku katowania jako jedyny zginął Jan Pomuk, a jego ciało zrzucano z Mostu Karola do Wełtawy³³. Z tego powodu dzisiaj na moście tym znajduje się posąg Jana Nepomucena, będący dowodem jego kultu, trwającego na ziemiach czeskich od XIV wieku.

Razem z wymiarem religijnym dzięki postaci Jana Nepomucena w powieści aktualizuje się koncept średniowiecznego uniwersytetu. To właśnie w średniowieczu uniwersytet jako uczelnia wyższa stał się swojego rodzaju stowarzyszeniem czy gildią „uczących się” – samostanowiącą społecznością studentów i nauczycieli, uznawaną i usankcjonowaną przez władze świeckie (króla) i kościelne (papieża), co gwarantowało mu autonomię. Celem takiego uniwersytetu było gromadzenie, przechowywanie i rozpowszechnianie wiedzy. W tamtym okresie uniwersytet razem z wła-

³³ J. Hochleitner, *Św. Jan Nepomucen jako katolicki bohater kultowy*, „Studia Elckie” 2009, nr 11, s. 123.

dzą kościelną i królewską (*Studium, Sacerdotium, Imeprium*) był jednym z trzech filarów społeczeństwa europejskiego, gwarantujących mu stabilny rozwój w duchu chrześcijańskich wartości, a w kontekście kultury – miał bezpośredni wpływ na formowanie „zachodniego typu myślenia”³⁴. W ten sposób studenci i nauczyciele akademicy w średniowieczu tworzyli intelektualną elitę „prawie wolną od bogactwa i urodzenia”³⁵, która w czasach kryzysu społecznego brała na siebie rolę przewodnika.

Mający swoje początki w XII wieku uniwersytet jest jedną z najstarszych i najbardziej plastycznych instytucji w Europie – zdolnych dostosować się do różnych zmian w życiu religijnym, naukowym, społecznym czy politycznym. Natomiast uniwersytet w powieści Rankova – w przeciwieństwie do uniwersytetu średniowiecznego – występuje jako uniwersytet zniewolony (termin wprowadzony poprzez Johna Connelly’ego³⁶). Uniwersytet będący pod kontrolą „partii i rządu” wydaje się królestwem partii komunistycznej, która chroni swoich, a niepodporządkowanych – „wrogów klasowych” – eliminuje. Społeczność uniwersytecka dzieli się na dwie grupy: tych nauczycieli i studentów, którzy popierają reżim, oraz nielicznych tych, którzy się mu sprzeciwiają. Pragną oni myśleć krytycznie, są zwolennikami wolnej wymiany myśli, bezinteresowności i kolegialności³⁷ – w autentycznej pogoni za wiedzą. W powieści nieliczni ci „wybrańcy” (protagoniści) sprzeciwiają się władzy oraz narzucają przez nią ideologii, chociaż w zupełnie niebuntowniczy sposób. Stają oni bowiem po stronie naukowego, czyli obiektywnego podejścia do badania historii. Jednak te ich próby zachowania racjonalności w nauce wywołują wśród przedstawicieli władz taką samą reakcję, co przebywanie na koncercie rockowym: potrzebę zniszczenia jakiegokolwiek oporu czy przejawów nonkonformizmu.

Nieprzypadkowo protagoniści w powieści Rankova są studentami historii. Idąc ich tropem, autor *Legandy o języku* problematyzuje samą ideę pisania historii. W czasach kiedy ideologia komunistyczna przenika wszystkie sfery życia społecznego, a w pierwszej kolejności – życie uni-

³⁴ Ch. Dawson, *The Age of Universities and the Rise of Vernacular Culture*, in: *The Crisis of Western Education*, Catholic University of America Press 1961, p. 14.

³⁵ *Ibidem*, p. 12.

³⁶ J. Connelly, *Zniewolony Uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945-1956*, Warszawa 2014.

³⁷ B. Dopart, *Etos wykładowcy akademickiego (etos a praktyka)*, „Bibliotekarz Podlaski” 2020, nr 1, s. 272.

wersyteckie, interpretacja historii: zarówno tej odległej w czasie, jak i niedawnej, zostaje podporządkowana partii przez jej przedstawicieli, a kontrolerami stają się sami profesorzy. Zaś „problematyczna czwórka” (jak określa bohaterów profesor Šindelář) szuka prawdy mimo świadomości, że przyglądają się jej „stuprocentowi towarzysze, którzy w roku sześćdziesiątym ósmym nie ulegli pokusom demokracji”³⁸. Tomaš i Taňa nawiązują znajomość z francuskim studentem – który jest w międzynarodowym zespole pracującym nad relikwiami Jana Nepomucena – żeby uzyskać informacje z pierwszej ręki o wynikach badań. Ich determinację podsyca przekonanie, że nieważne, jakie będą wyniki badań międzynarodowego zespołu, „partia i rząd” nigdy nie ujawnią prawdy, ponieważ ich zwykłą praktyką jest utajnianie informacji i manipulowanie nimi. Władze czeskie i tak zastosują się do rozkazów z Moskwy, zgodnie z maksymą widniejącą na uniwersyteckich murach: „Ze Związkiem Radzieckim po wieczne czasy i nigdy inaczej”³⁹.

Informacje pomiędzy całą czwórką przekazywane są regularnie, w sposób zgodny z najlepszymi tradycjami wymiany informacji na poziomie akademickim – jakby byli grupą detektywów. Dla Tomaša, Klary, Martina i Taňy, już od samego początku ich na pozór czysto akademickie zadanie nabiera charakteru buntu przeciwko reżimowi komunistycznemu – w imię prawdy i w pogoni za wiedzą, ale także w imię miłości do własnego kraju okupowanego przez Sowieców. Na tym tle też buduje się ich przyjaźń oraz sympatie osobiste. Żaden z czworga studentów nie wątpi, że Czechosłowacja jest okupowana, i żaden z nich nie wydaje się skłonny pogodzić się z tą sytuacją. Sięgają po międzywojenne badania, zapomniane lub zakazane we współczesnym świecie, czytają je krytycznie i stawiają trudne pytania. Ostatecznie nieujawnione wyniki badań międzynarodowego zespołu badawczego – zgodnie z którymi relikwie okazują się nie językiem, a tkanką mózgową – nie wydają się im nieprawdziwe czy nielogiczne, ponieważ „ośrodek mowy znajduje się w mózgu, a dla legendy z pewnością o wiele ważniejszy jest mózg, niż język”⁴⁰. W mózgu zakorzeniona jest nie tylko mowa, lecz także pamięć i motywacja.

³⁸ P. Rankov, *op. cit.*, s. 52.

³⁹ *Ibidem*, s. 50.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 212.

„Problematyczna czwórka” swoimi działaniami i badaniami wyupukła samo sedno historii jako nauki. Jest ono szczególnie kwestionowane w czasach okupacji Czechosłowacji po 1968 roku. Jednocześnie jej środowisko studenckie ani nie przejawia zainteresowania takim podejściem do badań, ani go nie pochwała. Zamiast tego inni studenci: popierają nauczycieli w ich sztucznej kolegialności oraz ideologicznie wypaczonych interpretacjach wyśmiewających religię i duchowy aspekt przeszłości; wspierają całkowitą kontrolę administracyjną, donosząc na kolegów-studentów⁴¹; oraz popierają różne czyny społeczne, organizowane przez Socjalistyczny Związek Młodzieży. Sposób, w jaki Rankov przedstawia pasywność i gotowość uniwersyteckiej społeczności do współpracy z okupantem, w pewnym sensie podważa oficjalną postkomunistyczną narrację, pokazując tym samym, jak mały opór stawiało społeczeństwo oraz wspólnota akademicka „miękkiemu totalitaryzmowi”.

W strukturze powieści średniowieczna legenda o Nepomucenie jest metaforą współczesnego okresu w historii Czechosłowacji. Nieograniczoną i okrutną władzę króla Wacława IV autor *Legendy o języku* porównuje z władzą w dobie normalizacji i ze środkami, po które jest ona gotowa sięgnąć, aby utrzymać okupowanych obywateli pod kontrolą. Podobnie jak czternastowieczny tyran nie mógł znieść milczenia, innymi słowy niepokorności generalnego kanonika, władza doby normalizacji nie toleruje nieposłuszeństwa. Jednak instrumentem władzy są zwykli ludzie, pracownicy służb bezpieczeństwa z własnymi ambicjami i rządzą awansu. Sytuacja, w której studenci zostają porwani i żadne oficjalne dochodzenie nie zostaje wszczęte – przede wszystkim w celu eliminacji potencjalnego zagrożenia – wskazuje na podporządkowanie się społeczeństwa i brak w tym świecie prywatności czy alternatywnego myślenia. Funkcjonariusze toczą nieustanną walkę z nieprzyjacielem zewnętrznym i wewnętrznym, zgodnie z rozkazami Ministra Spraw Wewnętrznych. Studenci, których codzienność odbiega od pożądaney rutyny, stają się tym „nieprzyjacielem wewnętrznym”, a walka z nimi musi być bezlitosna. I chociaż w trakcie nieoficjalnego dochodzenia ustalono, że Taňa jest córką pułkownika ze spokrewnionych służb kontrwywiadu, to i tak musiała być przesłuchana – raczej aby ochronić dobrą reputację ojca niż własną. Natomiast pochodzący z religijnej rodziny Tomáš był na oczach

⁴¹ *Ibidem*, s. 262.

Taňi torturowany, aby wyjawiał listę osób „ugrupowania fanatyków chrześcijańskich klękających przed Nepomucenem”⁴². Przemoc w trakcie przesłuchania, która wymknęła się spod kontroli i doprowadziła do śmierci Tomaša oraz załamania nerwowego Taňi, jest przedstawiona w fabule jako przypadkowa. Nieprzypadkowe zaś jest pozbycie się ciała i zmiatanie pod dywan całej sprawy w społeczeństwie, w którym nikt nikomu nie mówi prawdy.

W odróżnieniu od Jana z Pomuk, którego śmierć znalazła odźwięk wśród prostego ludu, tragedia studentów – prawie niezauważona na uczelni – pozostaje jedynie tragedią rodzinną, z czasem kompletnie zapomnianą. Słowa Taňi pięćdziesiąt lat później – pełne wspomnień wymieszanych z ludowymi legendami, niezgodne z wszelką logiką, oderwane od rzeczywistości i nie do zrozumienia przez odbiorcę – to jedyne, co pozostaje po tej historii. Taňa po tym, jak była świadkiem morderstwa kolegi-studenta i przyjaciela, zamknęła się we własnym świecie. Nie była w stanie opowiedzieć tej historii już nikomu. Tomaš był tym, który niczym Jan Nepomucen milczał (po łacinie: taciui), a Tania była tą, która straciła język i nie mogła sprawić, by ci, którzy zabili Tomaša, stanęli przed sądem. „Szkoła życia” – bo tak można nazwać te dwa-trzy miesiące na uczelni kończące się przesłuchaniem i śmiercią Tomaša – dla dwojga bohaterów jest okrutnym doświadczeniem, w drastyczny sposób kończącym ich okres dojrzewania.

Potrzebę opowiedzenia tej prywatnej historii, tak aby mogła stać się częścią pamięci zbiorowej, Rankov pokazuje w wątku „amnezyjnym”, tocącym się w czasach dzisiejszych. Odczuwa ją przedstawiciel kolejnego pokolenia, narrator, który jako jedyny z rodziny chce „zrozumieć jaka była [Taňa] i co jej się stało”. „Zachłannie pragnie [on] jej wspomnień”, a jednocześnie chce „naruszyć tabu wspólnoty rodzinnej”⁴³. Taňa jest teraz siedemdziesięcioparoletnią staruszką, określoną przez narratora „człowiekiem złamanym” – „ćwierćwariatką”⁴⁴. Początkowo ironiczny czy nawet kpiący stosunek do *Ciotuni* (tak teraz jest nazywana) zmienia się w empatię – w miarę tego jak z chaotycznie przez nią wypowiedzanych fragmentów wspomnień zaczyna wyłaniać się w dużej mierze spójna narracja. Wreszcie po śmierci Taňi narrator dochodzi do wniosku, że to wła-

⁴² *Ibidem*, s. 382.

⁴³ *Ibidem*, s. 124.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 61.

śnie ona chciała „przekazać [mu] swoje wspomnienia”⁴⁵, a jej opowieści o średniowieczu były tak naprawdę relacjami z początku lat 70. XX wieku: „metaforą tego, co sama przeżyła w młodości”⁴⁶, obrazem tyranii, której doświadczyła. Były też jakąś formą kształcenia, przyswajania informacji i ich przekazywania⁴⁷ pomiędzy mistrzem a uczniem. Język szaleńca (Ciotuni) narrator ostatecznie uznaje za język prawdy, co zmusza go do rekonstrukcji całej historii. W ten sposób z legendy o relikwiach Nepomucena *Legenda o języku* staje się historią o języku ideologii, prześladowanej prawdzie oraz zapomnieniu. Komunistyczna tyrania jest wymierzona w umysły ludzi. „Mentalna kolonizacja” kończy się sukcesem, bo historia dwójki studentów pozostaje zapomniana, a zasadnicza w tym wydaje się rola uniwersytetu – tak z okresu normalizacji, jak we współczesnej epoce informacji.

Wnioski

Powieść Pavola Rankova *Legenda o języku* przedstawia jeszcze jeden sposób na połączenie gatunków studenckiej powieści uniwersyteckiej, powieści społeczno-obyczajowej oraz powieści historycznej. Historia Czechosłowacji lat 70. XX wieku ma kluczowe znaczenie dla przedstawienia uniwersytetu jako głównego miejsca akcji w powieści. Uniwersytet nie jest tu wyodrębnionym, zamkniętym światem, oddzielonym murami od reszty społeczeństwa, tylko – jego integralną częścią. Tym ważniejszą, że w jego ścianach formują się umysły tysięcy młodych obywateli. Uniwersytet w dobie normalizacji w Czechosłowacji jest przedstawiony w powieści jako instytucja, która poddaje się bezpośredniej kontroli oraz wpływowi ideologii rządzących i staje po ich stronie w prowadzeniu indoktrynacji społeczeństwa. Profesorzy i studenci generalnie jednomyślnie popierają taki stan rzeczy. Zajęcia na uczelni to droga, którą wprowadzana jest marksistowsko-leninowska ideologia. Na zajęcia poza programem studiów składają się obowiązkowe zebrania Socjalistycznego Związku Młodzieży i organizowane przez niego akcje. Nieliczni, przejawiający nonkonformizm „buntownicy” stają się przedmiotem dochodzeń prowadzonych przez służby bezpieczeństwa wewnętrznego, które niszczą

⁴⁵ *Ibidem*, s. 243.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 247.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 249-250.

opór w zarodku. Tak spisana kronikę „życia na uniwersytecie” w okresie normalizacji można odczytywać jako dystopię w stylu Orwella. Odniesienia do średniowiecza oraz współczesności w *Legendzie o języku* Rankova sugerują zaś, że w historii ludzkości tyrania jako najwyższa forma przemocy nie zanika, tylko zmienia formę – od tyranii króla poprzez tyranię totalitaryzmu po tyranię zapomnienia, od której nie chronią ściany uniwersytetu. W takim literackim obrazie historii jednego z najstarszych uniwersytetów Europy Środkowej tkwi też specyfika słowackiej (zarazem słowiańskiej) prozy uniwersyteckiej pierwszej połowy XXI wieku.

Literatura / References

Barborík V., *Memory and History: A Comparison of the Past in Slovak Prose of the Post-2000 Period*, „Porównania” 2020, nr 2 (27), s. 77-99, <https://doi.org/10.14746/por.2020.2.5>.

Blashkiv O., *Academic Nostalgia in Mystery Novels Celebrating Old Polish Universities*, „East-West Cultural Passage” 2022, Vol. 22, No. 1, pp. 73-99, <https://intapi.sciendo.com/pdf/10.2478/ewcp-2022-0004>.

Blashkiv O., *Intellectuals in the Face of Historical Turmoil: “The Revenge of the Printer” as Academic Fiction*, „Naukovi zapysky Charkivs’kogo nacionalnogo pedagogičnogo universytetu im. G.S. Skovorody, “Literaturoznavstvo” 2019, č. 3, s. 3-15, <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2019.3.93.01>.

Blaškviv O., *Istoričeskije perepetii čerez prizmu ukraïnskogo akademičeskogo romana*, „Conversatoria Litteraria” 2018 (12), s. 135-149.

Blaškviv O., *Ruský profesor ako marker kultúrnej pamäti v českej a slovenskej univerzitnej próze začiatku 21. storočia*, in: *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí III (jazyk – literatura – kultura – politika – filozofie)*, Pošpíšil I. (ed.), Brno 2022, pp. 23-34.

Connelly J., *Zniewolony Uniwersytet. Sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce 1945-1956*, Warszawa 2014.

Dawson Ch., *The Crisis of Western Education*, Catholic University of America Press 1961.

Dopart B., *Etos wykładowcy akademickiego (etos a praktyka)*, „Bibliotekarz Podlaski” 2020, nr 1, s. 61-73.

Fialová A., *Poučení z krizového vývoje. Poválečná česká společnost v reflexi normalizační prózy*, Praha 2014.

Foster Travis M., *Campus Novels and the Nation of Peers*, „American Literary History” 2014, Vol. 26/3, pp. 462-483.

Foucault M., *Power/ Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, Colin Gordon (ed.), Hertfordshire 1980.

Hľadanie súčasnosti. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia, Passia R., Taranenková I. (eds.), Bratislava 2014, pp. 104-105.

Hochleitner J., *Św. Jan Nepomucen jako katolicki bohater kultowy*, „Studia Elckie” 2009, nr 11, s. 123-135.

Krnová K., *Stanislav Rakús v kontexte prózy 70. rokov*, in: K. Krnová et al., *Človek z okraja uprostred literatúry. Podoby outsiderstva v slovenskej próze*, Banská Bystrica 2007, s. 118-183.

Lodge D., *Nabokov and the Campus Novel*, “Cynos” 2006, Vol. 24/1, <https://epi-revel.univ-cotedazur.fr/publication/item/597>.

Mitka M., *Naratívne a literárnoteoretické korelácie diskurzivity v románoch S. Rakúsa: hľadanie autora (nielen v časoch socializmu)*, in: *Codex Historico-Critica. Noetické východiská v kontexte interdisciplinárnych prístupov k histórii, literatúre, jazyku a umeniam*, Šteflová L., Karpinský P. (eds.), Prešov 2018, s. 124-134.

Pucherová D., *Trauma and Memory of Soviet Occupation in Slovak (Post-) Communist Literature*, in: *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures*, D. Pucherová, R. Gáfrík (eds.), Brill 2015, pp. 139-159.

Rankov P., *Legenda o języku*, Wrocław 2020.

Rédey Z., *Súčasná slovenská poézia v kontexte civilizačno-kultúrnych premien: priemet aktuálnych civilizačno-kultúrnych procesov do súčasnej slovenskej poézie*, Nitra 2005.

Showalter E., *Faculty Towers: The Academic Novel and Its Discontents*, Oxford 2005.

SRGL – Słownik rodzajów i gatunków literackich, G. Gazda, S. Tynecka-Makowska (red.), Kraków 2006, s. 102-104.

The American College Novel: An Annotated Bibliography, 2nd ed., Kramer J.E. (ed.), Lanham, Maryland 2004.

Williams J.J., *The Rise of the Academic Novel*, “American Literary History” 2012, Vol. 24/3, p. 561-589.

Žemberová V., *História a skúsenosť, pamäť a poznanie*, „Opera Slavica” 2022, XXXII, 3, s. 33-40.

Žilka T., *Poetyka slowackiej prozy w okresie transformacji*, in: *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 1, *Transformacja*, Janaszek-Ivaničková H. (red.), Warszawa 2005, s. 89-102.

Žilka T., *Postkolonializm pod postacią postmodernizmu w literaturze slowackiej*, „Porównania” 2009, nr VI/6, s. 121-135.